

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРІНДЕГІ «ЖҮРЕК»
КОНЦЕПТІСІ,

Исатай Арайлым, Жанболатова Саёра

Сулейман Демирель атындағы университет

Педагогикалық және гуманитарлық ғылымдар факультеті

«Қазақ филологиясы» мамандығы 2-курс студенттері

Ғылыми жетекшісі: Ph.D докторы, асоц. профессор **Алтыншаш**

Құрманәлі

Аңдатпа

Бүгінгі таңда тілі, діні, мәдениеті әр түрлі тілдердегі концептілерге лингвомәдени талдау жасау арқылы, сол концептілердің тілдегі ұлттық-мәдени ерекшелігін анықтау өзекті мәселе болып табылады. «Концепт –

тілдік ақпаратты кодтайтын, сөздің ішкі мазмұнын, мәнін танытатын, оның затқа, реалийге қатысын, шындықты бейнелеуін көрсететін және сол ақпаратты келер ұрпаққа жеткізетін тілдік таңбалар жиынтығы». Кез-келген тілдегі концептілер жүйесі қоршаған орта туралы қалыптасқан ақпараттардың жиынтығы түрінде түзіледі, осы ақпараттар жиынтығы ғаламның тілдік бейнесін түзеді.

Тіл білімінде соматизмдердің фразеологизм жасауға қатысу дәрежесінің түрлілігі дене мүшелері қызметінің адам үшін аса белсенділігімен анықталады. «Жүрек – қорқыныш, қайғы, мұң, қуаныш, жақсылық, махаббат, сезім, сүйіспеншілік нышаны ретінде қазақ және түрік фразеологизмдерінің құрамында кеңінен көрініс тапқанын байқауға болады. Осыған байланысты, мақалада қазақ және түрік халықтарының тілдік санасындағы “Жүрек” концептісі қорқыныш, қуаныш, махаббат, қайғы-мұң т.б. лексика-семантикалық топтарға жіктеледі. Мұнымен қатар, мақалада қазақ және түрік фразеологизмдеріндегі “Жүрек” концептісіне лингвомәдени талдау жасалып, олардың лингвомәдени ерекшеліктері анықталады.

Түйін сөздер: қазақ және түрік тілдері, соматизмдер, жүрек, фразеологизмдер, мақал-мәтелдер, концепт, лингвомәдени талдау.

Кіріспе

Ғасырлар бойы рухани өмірдің мәдениетпен ұштасқан тәжірибесі концептіде көрініс табады. Кез-келген тілдегі концептілер жүйесі қоршаған орта туралы қалыптасқан ақпараттардың жиынтығы түрінде түзіледі, осы ақпараттар жиынтығы ғаламның тілдік бейнесін түзеді. Сондықтан бүгінгі таңда тілі, діні, мәдениеті әр түрлі тілдердегі концептілерге лингвомәдени талдау жасау арқылы, сол концептілердің

тілдегі ұлттық-мәдени ерекшелігін анықтау өзекті мәселе болып табылады.

Тіл білімінде соматизмдердің фразеологизм жасауға қатысу дәрежесінің түрлілігі дене мүшелері қызметінің адам үшін аса белсенділігімен анықталады. «Жүрек – қорқыныш, қайғы, мұң, қуаныш, жақсылық, махаббат, сезім, сүйіспеншілік нышаны ретінде қазақ және түрік фразеологизмдерінің құрамында кеңінен көрініс тапқанын байқауға болады. Осыған байланысты, мақалада қазақ және түрік халықтарының тілдік санасындағы “Жүрек” концептісі қорқыныш, қуаныш, махаббат, қайғы-мұң т.б. лексика-семантикалық топтарға жіктеледі.

Зерттеу жұмысымыздың негізгі мақсаты – қазақ және түрік фразеологизмдеріндегі «жүрек» концептісін салыстыра-салғастыра зерттеу арқылы тілдік белгілер негізінде олардың таным-түсінігін анықтау болып табылады.

Зерттеу жұмысымыздың дереккөздері ретінде І. Кеңесбаевтың «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» [1], Қазақ әдеби тілінің сөздігі» 1 [2], Ө.Тұрманжановтың «Қазақ мақал-мәтелдер сөздігі» [3], Ө.Ақсойдың «Түрік мақал-мәтелдер сөздігі» [4], М.Йұртбашының «Түрік мақал-мәтелдер сөздігі [5], М.Язганның «Түрік мақал-мәтелдері, жаңылтпаштары» [6] т.б. еңбектер пайдаланылды.

Концепт – тілдік ақпаратты кодтайтын, сөздің ішкі мазмұнын, мәнін танытатын, оның затқа, реалийге қатысын, шындықты бейнелеуін көрсететін және сол ақпаратты келер ұрпаққа жеткізетін тілдік таңбалар жиынтығы [7, 10-б].

Ұлттық мәдениетті дүниенің тілдік бейнесі ретінде қарастырған, әрі концепті белгілі бір этнос мәдениетінің басты элементі, адамның менталды әлемінің басты ұяшығы деп таныған ғалым А. Исламның мына тұжырымынан байқауымызға болады: Концептің басты белгілерінің бірі – оны мәдени реңкте болуы. Сондықтан ол ұлттық ерекше дүниетанымды түсінуде басты компонент болып саналады. «Концепт дегеніміз – этномәдени санада сақталған, белгілі бір ұлттың ұрпақтан – ұрпаққа берілетін ықшам, әрі терең мағыналы шындық болмыс, ұлттық мәдени құндылықтары жөніндегі сан ғасырлық түсінігін білдіретін құрылым», – дейді [8, 12-б].

«Жүрек» сөзінің тікелей мағынасы – дене мүшесі, ол адамның биологиялық, сонымен бірге психологиялық әрі рухани орталығын сипаттайтын бірден – бір негізгі компонент. Бұл концептінің әлемнің тілдік бейнесінде жасалуы адам табиғатының дуалистік сипатын көрсететіндігін білдіреді. «Әлемдік танымға сүйенсек жүрек – адамзат денесінің орталығы, адам денесінің осы мүшесі оның өмірлік күшінің негізі екендігі жалпыға белгілі, егер жүрек өзінің соғуын тоқтатса – онда адам да өзінің тіршілігін, яғни өмір сүруін тоқтатады. Сонымен қатар әлем тілдерінің барлығында жүрек концепті адамның рухани өмірінің орталығы болып саналатын сезім мүшесі ретінде де қызмет атқарады. Жүрек халықтың танымын жеткізуде, наным – сенімін білдіруде, адам эмоциясы мен сезімін бейнелеуде қолданылады. Оның негізгі мәні анық, айқын, өз маңайына сөздерді ұйымдастыратын тірек сөз бола алады [9].

«Жүрек концепті тілдік әлемнің бейнесін құрайтын «тірек» компонент. Себебі, әлемдегі адамзат танымына сүйенген жүрек - адам денесінің орталығы. Сонымен қатар әлем тілдерінің барлығында жүрек концепті адамның рухани өмірінің орталығы болып саналатын сезім мүшесі ретінде қызмет атқарады. Жүрек адам бойындағы тек сезімді,

эмоцияны ғана емес, күлу, қуанау, ренжу, қорқу, сезіну, жылау, ойлану, бір нәрсеге өз еркімен шешім қабылдау, махаббаттың оянуын, ар – намыстың сезімдерді т.с.с. реттеп отырады. Жүрек адам өміріндегі физикалық және рухани дүниетанымының негізгі көзі болып табылады. [10, 17-б]. Жүрек –жақсылықтың, мейірімнің де өзегі, иманның мекені. Оның тазалығы –жанымыздың, тәніміздің саулығының кепілі. Бұған дәлел ретінде Ан Нумана ибн Баширадан жеткен хадисте былай делінген: «Шын мәнінде, адам денесінде бір кесек ет бар, егер ол сау болса, бүкіл денесі де сау болады, егер ол ауру болса, бүкіл денесі де ауру болады. Бұл жүрек. Жүрек - айналаны тану үшін, сезіну үшін, жетілу үшін Аллаһ бекіткен рухани мүше. Қуаныш, қайғы, шаттық, сенім, турашылдық сезімдер және т.б.сезімдер де жүректе мекендейді. Адам жүрек арқылы сенім мен өтірікті, дұрыс пен бұрысты айыра алады.

«Жүрек – адам денесіндегі ең маңызды мүше. Ол білім мен жақсы қасиеттердің, ниеттердің, ізгіліктердің мекені.» Осы орайда, жүрек туралы Абайдың сөзін келтіруді жөн көрдік: «Тірі адамның жүректен аяулы жері бар ма? Біздің қазақтың «жүректі кісі» дегені – батыр дегенді білдіреді. Одан басқа жүректің қасиеттерін анықтап білмейді. Рахымдылық, мейірбандық, әрбір түрлі адам баласын өз бауырым деп, өзіне ойлағандай ойды оларға да игі еді демек, бұлар – жүректің ісі. Асықтық та – жүректің ісі. Тіл жүректің айтқанына көнсе, жалған шықпайды. Адалдың тілін алса, жүрек ұмыт қалады. Біздің қазақтың «жүректісі» мақтауға сыймайды. Айтқанға көнгіш, уәдеде тұрғыш, бойын жаманшылықтан тез жиып алғыш, көштің соңынан итше ере бермей, адасқан көптің атының басын бұрып алуға жараған, әділетті ақын мойындаған нәрсеге қиын да болса мойындау, әділетті ақын мойындамаған нәрсеге оңай да болса мойындамау ерлік, батырлық осы

болмаса, қазақтың айтқан батыры- әншейін жүректі емес, қасқыржүректі деген сөз» [11, 77-б].

Көріп отырғанымыздай, Абайдың «жүректің» өзіне тән рахымдылық, мейірбандық, қайырымдылық, адалдық, батылдық, батырлық, қайратсыздық, жаманшылық істеу, жақсылық жасау тәрізді толып жатқан жақсы-жаман қасиеттерінің сыр-сипатын тек адамның нақтылы іс-әрекеті арқылы білуге, көруге, сезуге болатындығын аңғартып отыр. Осыдан артық «жүректі» жан-жақты сипаттау, суреттеу мүмкін емес. «Жүрек» статусын жалпы айтар болсақ, «сезім, қуаныш, батырлық, үрей, қорқыныш, мерттік, намысқойлық, қызулық, салқындық» сияқты сөздермен сипаттауға болады.

Жүрек – әмбебап құбылыс ретінде қорқыныш, қайғы, мұң, қуаныш, жақсылық, махаббат, сезім, сүйіспеншілік символы ретіндетұрақты тіркестер құрамында қазақ және түрік тілдерінде кеңінен көрініс тапқан. Соматизмдердің фразеологизм жасауға қатысу дәрежесінің түрлілігі дене мүшелері қызметінің адам үшін активтілігімен анықталса керек. Алайда адам организмінің ішкі органы болып табылатын жүрек – басқа ішкі мүшелермен салыстырғанда тұрақты тіркес жасаудағы ең өнімді әрі көп кездесетін лексема. Жүрек соматизмі ұйытқы болған тұрақты тіркестердің жиілігі қазақ және түрік тілдерінде жоғары екендігі зерттеу нәтижесінде анықталды. Қазақ, түрік тілдеріндегі фразеологиялық сөздердің негізінде жүрек соматизміне байланысты шамамен қазақ тілінде 100, түрік тілінде шамамен 85 соматикалық фразеологизмдер жинақтадық. Осы фразеологизмдерді жіктемес бұрын, ең алдымен екі тілге ортақ, тікелей аударылатын, екінші тілде баламасы бар соматикалық фразеологизмдерді, яғни оларға тән тіларалық сәйкестіктерді: жүрегі кең (кеңпейілді) – *yüreği geniş*; тас жүрек (қатыгез, мейірімсіз) – *taş kalp*; жүрек жарылу/жүрегі жарыла жаздау - *yüreği*

yarılmak; шын жүрегімен – *bütün kalbimle*, жүрегін жайып салу – *kalbini açmak*; жүрегі қарс айрылу (қайғыдан қатты күйіну, өзегі өртену) – *yüreği parça parça olmak*, сондай-ақ тікелей аударуға келмейтін екінші тілдегі мағынасы жағынан сәйкес келетін баламасы арқылы берілетін немесе сөзбе-сөз аударылатын соматикалық фразеологизмдерді де атап өтуге болады. Фразеологизмдердің бұл тобына көбіне түрік тіліндегі предлогты сомотизмды жатқызуға болады. Мысалы, *kalbin kalbinde* – жүрегінің түбінде;

Жүрек соматизімінң түсіндірме сөздікте берілген мағынасына назар аударайық:

- 1) Жүрек– қан айналу жүйесінің көкірек қуысының сол жағында орналасқан басты мүше.
- 2) ауыс. Кісінің жан дүниесі, рухани сезімі. ауыс. Саяси-әкімшілік орын, орталық.

Жүрек – қан айналу жүйесінің көкірек қуысының сол жағында орналасқан басты мүше [1, 635-б].

Жүрек соматизміне қатысты жиналған фразеологизмдерді мағыналық тұрғыда топтастырар болсақ;

1) *Жүрек– ағза ретінде:*

Адам денсаулығын, дене қалып жағдайын сипаттаушы фразеологизмдер: жүрегі айну – *midesi bulanmak*; жүрегі күпті болу; жүрек тесті; жүрек қыжылдады; жүрегі көтерілді; жүрегі қарайды (қарны ашты)– *yüreği ezilmek*; *yüreği bayılmak*; жүрек жалғады – *yüreği yağ bağlamak*; жүрекке ас батпады; жүрегі сазды - *yüreği ezildi*; жүрегіне тию - *yüreğine inmek*;

2) *Жүрек – сезімнің көзі ретінде:*

Қуаныш, шаттықты білдіретін фразеологизмдер: жүрегі жарылды/жарыла жаздады – *yüreği yarılmak*; жүрегі қарс айрылды – *yüreği parça parça olmak*; жүрегі лүп ету - *kalbi çarpmak*;

Уайым, қайғы, мұң сезімдерін білдіретін соматикалық фразеологизмдер: жүрегіне дерт түсу - kalp acısı çekmek; жүрегі өрт болып жану –yüreğine ateş düşmek; жүрегі дерт алу; жүрегі тас түйін болу - yüreğine dert olmak ; жүрегі қарс айрылу - yüreği parça parça olmak;

Қорқыныш, үрей сезімін білдіретін соматикалық фразеологизмдер: жүрегі дауаламады; жүрегі алып ұшты; жүрегі аузына тығылды –yüreği ağzına gelmek; жүрегі дір ете қалды; жүрегі зу етті; жүрегі мұздап қоя берді; жүрегі тас төбесіне шықты-yüreği çarpmak;

Ғашықтық сезімін білдіретін фразеологизмдер: жүрегіне өрт түсті (ғашықтықтың жалыны жанды); жүрек қылын шертті –yüreği dolu; yüreği başlı; жүрекке шок салу – yüreğine ateş düşmek; жүрегі жанды (ғашықтықтан іші өртенді); жүрегіне жылу берді; yüreği yaralı;

Мейірлену, жаны ашу сезімдерін білдіретін фразеологизмдер: жүрегі елжіреді; жүрегіне жылу; жүрегі жылы; жүрегі тебіренді; жан жүрегін тебірентті; іші-бауырын елжірету; жүрегі еріді – yüreğini eritmek;

3) *Жүрек - батырлық символы:* жүрегінің түгі бар; жүрек жұтқан;

4) *Жүрек – қорқақтық, әлсіздіктің нышаны:* қоян жүрек; су жүрек - yüreği çarpmak;

5) *Жүрек – кеңшіліктің, жүрегі ашықтықтың белгісі:* ақ жүрек – yüreği balat ovası gibi;

6) *Жүрек – жауыздық, мейірімсіздіктің символы:* жүрегі қара ; тас жүрек; сұм жүрек;

«Yürek» және «kalp» түрік мақал-мәтелдерде қолданылуы:

<i>Yürek</i>	<i>Kalp</i>
Ағыз, yüreğin taşıdığını söyler.	Aklınla gör, kalbinle işit

Ak gün adamı ağartır, kara gün yüreği daraltır.	Allah herkesin kalbini bilir.
Ana gözü, yürekten bakar.	Ana kalbi kırılmaz.
Anasının kucağında uyuyan çocuğun yüreği yağlanır.	Çok söyleyen, kalbini yorar.
Aslan postu içinde tavşan yüreği çarpmaz	Dostun sözü kalpten vurur.
Beyaz giyenin yüreğinde yağ olmaz.	Fukarının cebi boş, kalbi doludur.
Birde veli ile bir oğlanının yüreğinde yağ olmaz.	Ibadetle cennete girilmez, temiz kalp gerek.
Candan canım gerek, yürekten yananım gerek.	Kadın kalbi merhabet kaynağıdır.
Delinin yüreği ağızdadır, akıllının dili yüreğinde.	Kalbin yolu, mideden geçer.
Demirci yüreği, demirden sert gerek.	Kalbini pak tut da, kırk yıl cennet gez.

«Yürek» концептісінің қазақ және түрік фразелогизмдерінде ортақ қолданылуы:

жүрегі аузына тығылу	yüreği ağızına gelmek
жүрегі жарылу	yüreği yarılmak
жүрегі сазды	yüreği ezildi

жүрегі сыздау	yüreği sızlamak
жүрегі қарс айрылу	yüreği parça parça olmak
жүрегі зу ете қалу	yüreğine su serpilmek
жүрегі жаралы	yüreği yaralı
жүрегі оттай жану	yüreğine ateş düşmek
жүрегі талықсу	yüreği tüketmek
жүрек жарасы	yürek yarası
жүрегін сыздату	yüreğine inmek
жүрегі тас төбесіне шығу	yüreği çarpmak
жүрегіне дақ түсу	yüreğini dağlamak
жүрегіне жылу беру	yüreğini dökmek
жүрек жалғау	yüreğiyağ bağlamak
жүрегі жанды	yüreği yanık
жүрегі орнына түсу	yüreği rahat etmek

«Kalp» концептісінің қазақ және түрік фразеологизмдерінде қолданылуы:

жүрек дерті	kalp acısı
жүрегі жану	kalbi yanmak

жүрегі алып ұшу	kalbi yerinden oynamak
жүрегінен орын алу	kalbine girmek
аузын ашса жүрегі көріну	kalbine göre
жүрек қылын шертү	kalbini açmak
жүрегін жаулау	kalbini çalmak
жүрегіне инедей қадалу	kalbini kırmak

**«Kalp»және «Yürek» концептілерінің түрік тіліндегі
фразеологизмдерде бірдей қолданылуы:**

kalp acısı	yürek acısı
kalbi çarpmak	yüreği çarpmak

Қай халықтың болмасын фразеологизмдерінің ұлттық ерекшеліктері әр түрлі факторлардан: халықтың тұрмыс-тіршілігінен, оның тарихынан, мәдениеті мен әдет-ғұрпынан байқалады. Қазақ және түрік фразеологизмдеріндегі «жүрек» концепті әлемнің тілдік бейнесінен мағлұматтар беріп, бейнелі ойлаудың жемісі болып табылады. Жүрек» концепті көп жағдайда және басым мөлшерде тілдің әлемдік бейнесін құрайды. Жинақталған тілдік деректерден «жүрек» концепті туыстас қазақ және түрік тілдерінің лексикалық қорын байытқанын, атап айтқанда, көптеген фраземалар, мақал-мәтелдер жасалып, тілдің көркемдік құралдарын арттырғанын байқауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 3 Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. –Алматы: Арыс, 2007.
- 4 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 1- том & 9 –том. –Алматы, 2011.
- 5 Тұрманжанов Ө. Қазақтың мақал-мәтелдері. –Алматы, 2004.
- 6 Aksoy Ö. A. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. –Ankara: Türk Dil Kurumu Basımevi, 1993.
- 7 Yurtbaşı M. Sınıflandırılmış Türk Atasözleri. Ankara: Ötüken, 1994.
- 8 Yazgan M. Türk Atasözleri, Deyimleri ve Bilmeceleri. – Almatı, 2008.
- 9 Ахметжанова З. Очерки по национальной концептологии. –Алматы: Елтаным, 2012.
- 10 Ислам А. Ұлттық мәдениет контекстіндегі дүниенің тілдік суреті. Фил.ғыл. док.дис. қолжазбасы. – Алматы, 2004. - 340 б.
- 11 Рскелдиева Д.Б.& Утемғалиева Н.А. Тілдегі универсалия және уникалия құбылыстары
http://www.rusnauka.com/5_SWMN_2014/Philologia/7_159125.doc.htm
- 10 Султанғубиева А.А. Тілдік бейнедегі жүрек концептінің көрінісі. Ф.ғ. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін диссертациялық автореферат. –Алматы, 2009.
- 11 Құнанбайұлы А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы: Ғылым, 1977